

5. KULTURVÄRDEN

plan med strategier och riktlinjer

Gotlands natur- och kulturvärden saknar motstycke i Sverige. Det rika kulturarvet är en tillväxtfaktor som bidrar till kommunens attraktionskraft som besöksmål och boendemiljö. Utveckling och bevarande av kulturmiljöer och landskap innebär att Gotlands säregna identitet och profil upprätthålls och förstärks.

Sambandet mellan utveckling, kultur och kulturarv har under de senaste 15 åren tillmätts ökad betydelse. Att ett rikt kulturarv har positiva ekonomiska konsekvenser har slagits fast i VISION GOTLAND 2025. I visionen anges att Gotlands mycket höga kulturvärden kan utvecklas och bevaras genom en medveten och långsiktig strategi. Kulturvärdena är avgörande för en uthållig kulturturism. **En grundläggande princip är också att kulturvärdena ska ses som en resurs både för samhället och för den enskilde.**

Sedan 1995 års översiktsplan togs fram har kulturvärdena getts en betydligt starkare ställning. En översiktsplan ska innehålla ett aktuellt kunskapsunderlag och redovisa kommunens syn på hur den byggda miljön ska utvecklas och bevaras. **Kulturvärdena ska tas tillvara och integreras i samhällsutvecklingen.**

Landskapskonventionen slår fast landskapets (både det värdefulla och vardagliga) betydelse för människors välbefinnande och identitet. Där betonas också vikten av folklig förankring och delaktighet i den långsiktiga förvaltningen av landskapet.

Hur ska kulturvärdena tas tillvara i Gotlands utveckling?

Hänsyn till kulturlandskapet har länge varit viktigt i bygglovprövningen. I samband med kommunsammanslagningen 1971 myntades begreppet *Gotländsk byggnadstradition* och förebilden blev ett bostadshus med putsade fasader, 45 graders taklutning och symmetriskt placerade -fönster. Även vid placeringen i landskapet gavs stor betydelse åt det traditionella bebyggelsemönstret. Övertygelsen finns fortfarande att en anpassning till gotländsk byggnadstradition är absolut nödvändig i känsliga områden.

Det är viktigt för öns identitet att den gotländska bebyggelsens särpräglade karaktär bibehålls. För att få in ett mer modernt anslag finns det anledning till en översyn av hur och var kravet på gotländsk byggnadstradition ska användas.

I en detaljplan kan kulturvärden i byggnader och kulturmiljöer framhävas och skyddas genom skydds- och hänsynsbestämmelser. Man kan även besluta om höjd bygglovsplikt inom områden med värdefull bebyggelse. För att kunna prioritera värdefulla miljöer eller bebyggelse vars värden bör skyddas genom planläggning behövs ett heltäckande och aktuellt kulturmiljöprogram.

Landskapets betydelse i samhällsutvecklingen bör lyftas fram och tydliggöras. Upplevelsen av det öppna kulturlandskapet bidrar till gotlänningarnas livskvalité och stärker besöksnäringen. Värden av landskapet och förutsättningar för att långsiktigt skydda dess olika karaktärer och kvalitéer rymms inom ramen för ett kulturmiljöprogram.

Dagens kunskapsunderlag som pekar ut kulturvärdena i miljöer och enstaka objekt har sammanställts. I dessa områden ska särskilda krav ställas vid förändringar. Ett grundkrav vid planering och byggande är att åtgärder som vidtas bör tillföra helhetsbilden positiva värden och inte förvanska egenskaper som anses bevarandevärda.

Vid förändringar ska särskild hänsyn tas till kulturvärdena inom de områden som utpekats.

- Nyetableringar i det öppna landskapet bör undvikas.
- Vid lokalisering av ny bebyggelse bör det traditionella bebyggelsemönstret följas.
- Ny användning av jordbrukets ekonomibyggnader är positivt om hänsyn tas till kulturvärdena och om övriga grundkrav uppfylls.
- Vid kompletteringsåtgärder bör en anpassning till befintlig bebyggelse ske.

Kulturvärdena bör integreras i samhällsutvecklingen genom att lyftas fram och levandegöras hos allmänheten.

Det behövs ett kulturmiljöprogram

I det nationella miljömålsarbetet har man angett målet för den byggda miljön. Fysisk planering och byggande ska grundas på program och strategier för hur kulturhistoriska och estetiska värden ska tas tillvara och utvecklas.

Den bästa förutsättningen för att kulturvärdena ska bli respekterade är att de är identifierade och redovisade på förhand. Det är också viktigt att sprida kunskap och öka förståelsen för kulturarvet och på så sätt skapa delaktighet hos fastighetsägare och allmänhet. Med ett tydligt underlag kan också slumpmässiga och ogenomtänkta bedömningar hos myndigheterna undvikas. Idag finns ingen samlad bild av de gotländska kulturvärdena och ingen strategi för en långsiktig förvaltning. En noggrann redovisning av kulturvärdena utgör en viktig utgångspunkt för hänsyn och anpassning vid planering och byggande. Det ökar också insynen och ger allmänheten möjlighet till delaktighet i beslutsprocessen. Det finns därför ett stort behov av ett aktuellt och väl förankrat kulturmiljöprogram. Arbetet med att ta fram ett sådant program har påbörjats i samverkan mellan kommunen, länsstyrelsen och Gotlands museum.

■ Ett kulturmiljöprogram ska tas fram. Det ska innehålla en sammanställning av Gotlands kulturvärden, (vilket innefattar både landskap, bebyggelsemiljöer och fornlämningar), bedömningar av kulturmiljöernas värden och riktlinjer vid förändringar, prioriterade områden för skyddsåtgärder och en strategi för hur dessa ska lyftas fram och levandegöras. Kulturmiljöprogrammet kan därmed underlätta ställningstaganden i plan- och byggfrågor.

Innan ett nytt kulturmiljöprogram tagits fram ska äldre kunskapsunderlag användas vid planläggning och bygglovprövning samt vid komplettering och förändring av befintlig bebyggelse som är särskilt värdefull från kulturhistorisk synpunkt. Detta underlag finns på www.gotland.se/sak.

Prioriterade kulturvärden Se karta sid 78

Fiskelägen

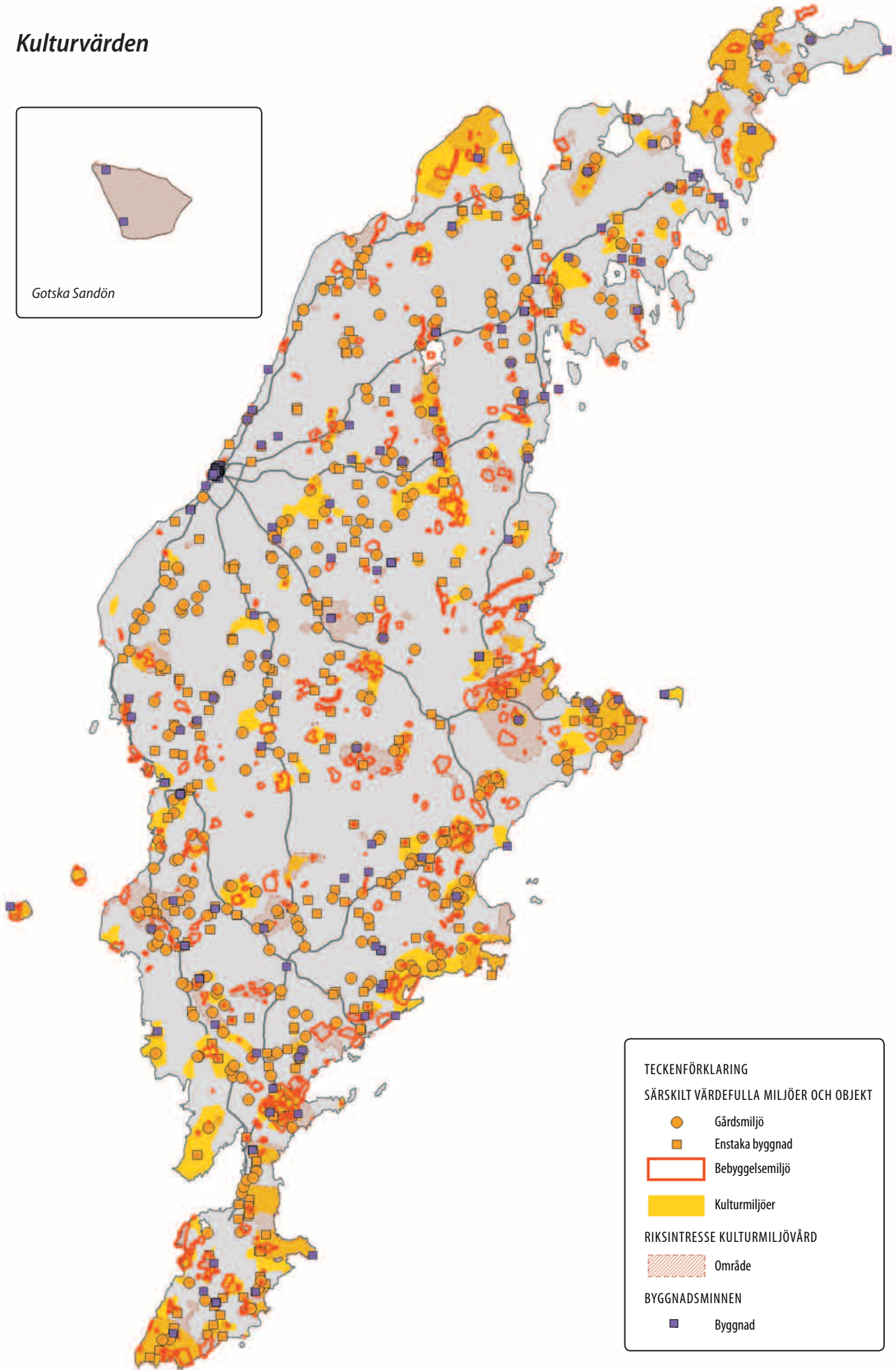
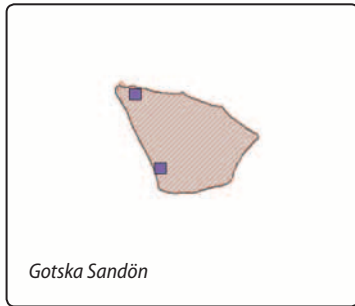
De gotländska fiskelägena är populära besöksmål med höga kulturvärden. De har en lång historisk tradition och är idag utsatta för ett starkt förändringstryck. **Av de 143 fiskelägena är endast ett fåtal belägna inom detaljplanerat område. Det innebär t ex att fasadändringar för flertalet bodar inte är bygglovspliktiga.** Hela Gotlandskusten är skyddad som naturreservat och strandskydd, men dessa förordnanden är otillräckliga instrument för att styra exteriöra förändringar. Däremot går förändringar av användningsättet att styra.

För att åstadkomma ett bättre skydd föreslås att de riksintressanta fiskelägena prioriteras för planläggning eller upprättande av områdesbestämmelser. De elva aktuella fiskelägena är Hammers i Norrlanda, Grynge i Gammelgårn, Holm i Vamlingbo, Valbybodan i Fröjel, Kovik i Sanda, Gnisvärd i Tofta, Häftingsstadar och Sigsarvestrand i Hangvar, Vitvär i Ardre, Agbod i Othem och Hus i Rone.

Kyrkomiljöer

De 92 medeltida kyrkomiljöerna är samtliga utpekade som riksintresse. Dessa är viktiga landmärken i landskapet och oersättliga konsthistoriska monument vilka representerar den gotländska storhetstiden. Kyrkobyggnaderna och kyrkogårdarna är skyddade genom kulturminneslagens bestämmelser, men de kan påverkas negativt av åtgärder i den omgivande miljön där det oftast inte råder några restriktioner. Vilka kyrkomiljöer som ska prioriteras för skyddsåtgärder och vilken störningskänslighet som råder vid respektive kyrka förutsätter en närmare studie.

Kulturvärden

Bebyggelsemiljöer

Flera av våra riksintressanta bebyggelsemiljöer har ett stort förändringstryck. Förstudier ska genomföras för att möjliggöra skydd och utveckling ur ett långsiktigt perspektiv. Ett exempel är bebyggelsen vid ringvägen i Grötlingbo, vilken på ett tydligt sätt visar socknens utveckling från forntid till modern tid. Den inre landsvägen som binder ihop Silte, Hablingbo och

Havdhem kyrkor har samma karaktär med bibehållen sträckning och många värdefulla gårdsmiljöer.

Kulturlandskap

De kulturlandskap, som är utpekade riksintressen, saknar analys av upplevelsevärden som är viktiga att bibehålla. Det kan gälla siktlinjer, landskapsrum, bebyggelsestruktur och kompletteringsmöjligheter. Marker

i närheten av klintar, alvarmarker, andra öppna landskapstyper samt några områden av 1900-talets småskaliga jordbrukslandskap utgör sådana områden som också bör tillhöra ett prioriterat kulturlandskap. Det föreslås därför att i ett pilotprojekt ta fram områdesbestämmelser för ett utpekad kulturlandskap. Hejnumdalen, en odlingsbygd med kontinuitet från fornhistorisk tid, skulle kunna vara ett lämpligt område.

KONSEKVENSBESKRIVNING

Kulturvärden

Översiktsplanen understryker det gotländska rika kulturarvets betydelse för utveckling och välbefinnande. Kulturarvet bidrar till kommunens attraktionskraft som besöksmål och boendemiljö. Översiktsplanens strategier och riktlinjer ska bidra till att denna relation består. Exploatering och ny bebyggelse ska inte negativt påverka den attraktionskraft den vilar på. För att rätt avvägningar och bedömningar ska göras presenteras vikten av att ett kommuntäckande kulturmiljöprogram tas fram.

Bevarande och utvecklingen av kulturvärden är en del av en hållbar samhällsutveckling, och kopplingar finns till de ekonomiska, sociala och ekologiska perspektiven för hållbar utveckling.

Gotländska kulturvärden ger inte bara sysselsättning i världsarvsstaden Visby, utan över hela ön. Gotländska profilprodukter i form av hantverk, konst och livsmedel är en del av utvecklingen av gotländska värden. Upplevelser av det gotländska kulturlandskapet, kyrkorna och fiskelägena lockar många besökare till ön. Värden av kulturlandskapet ger också sysselsättning på landsbygden i form av exempelvis beteshävd och restaureringar.

Ett rikt kulturarv och ett levande kulturlandskap ger en känsla av tillhörighet och sammanhang och bidrar till en god byggd miljö. Detta medverkar till en god hälsa och kan ge en känsla av delaktighet och trygghet. Inventeringar och kunskaps-

underlag som ska ligga till grund för ett kulturmiljöprogram bör också ha ett genusperspektiv för att belysa historiska skeenden som traditionellt inte har uppmärksamats.

Hur klimatförändringar påverkar kulturlandskapet och värdefulla byggnadsminnen behöver studeras närmare. Det kan handla om fornlämningar i strandnära lägen som påverkas av havsnivåhöjningen, hur utsläpp av växthusgaser påverkar beständigheten eller hur en ökad efterfrågan av lokalproducerade livsmedel och ett mer lokalt och kustnära fiske positivt kan medverka till utvecklingen av det gotländska kulturlandskapet.

PLANERINGSFÖRUTSÄTTNINGAR

Kulturvärden

Gotlands kulturvärden

Gotland har oerhört rika kulturmiljöer. Här finns världsarvsstaden Visby, 92 medeltida kyrkor, 43 särskilt utpekade fiskelägen, värdefulla kulturlandskap, de traditionella kalkstenshusen och gårdsmiljöerna samt ett stort antal fornlämningsområden. Sammantaget utgör de en ovärderlig resurs i Gotlands utveckling som besöksmål och boendemiljö.

Delar av vårt gemensamma kulturarv är speciellt angeläget att värda och bevara för framtida generationer och har därför blivit tillmätt ett visst värde. Synen på vad som anses värdefullt förändras ständigt. Under modern tid har man förstått vikten av att lyfta fram alla aspekter ur den historiska utvecklingen, inte bara de avtryck som skapats av stora skeenden och personer utan också de spår som lämnats av den lilla människan. Fokus ligger därför numera på kulturmiljöer istället för enstaka objekt. Det är även viktigt att komma ihåg att det vi bygger idag blir morgondagens kulturarv.

Kulturlandskapen

Det gotländska landskapet är helt unikt. Gotland består till största del av skog. När det gäller de öppna markerna dominerar det småskaliga åkerlandskapet, det heddominerade beteslandskapet och det stor-

skaliga åkerlandskapet. De kulturlandskap som är mest typiska och särpräglade för Gotland är zonerade landskap, ängar och hagar, hedbetesmark och uppodlad myr. Under 1800-talet påverkades landskapet av det effektiviserade jordbruket då en omfattande nyodling skedde. Odlingslandskapets kulturvärden utgörs av spår från äldre åkerbruk, djurhållning, fastighetsindelning och bebyggelsemönster.

Fornlämningarna

Se karta sid 80

Gotland har varit befolkat i över femtusen år, sedan tidig stenålder, vilket innebär att människans aktiviteter har satt spår överallt. Det finns drygt 200 områden med bevarade åkrar och bebyggelse lämningar från bronsålder och äldsta järnålder. Någon motsvarighet till detta finns inte på något annat håll i Sverige. De 1 800 husgrunderna tillsammans med andra kulturlandskaps lämningar från mitten av järnåldern är den i särklass rikaste förekomsten i landet och i flera avseenden unikt. Därtill kan läggas ett tiotal ödelagda gårdar med i det närmaste komplett bevarade lämningar av bebyggelse och odlingsmark från yngre järnålder och tidig medeltid. Ungefär lika många hamnanläggningar är kända från samma tid. Det finns över 200 rester av medeltida stenhus-

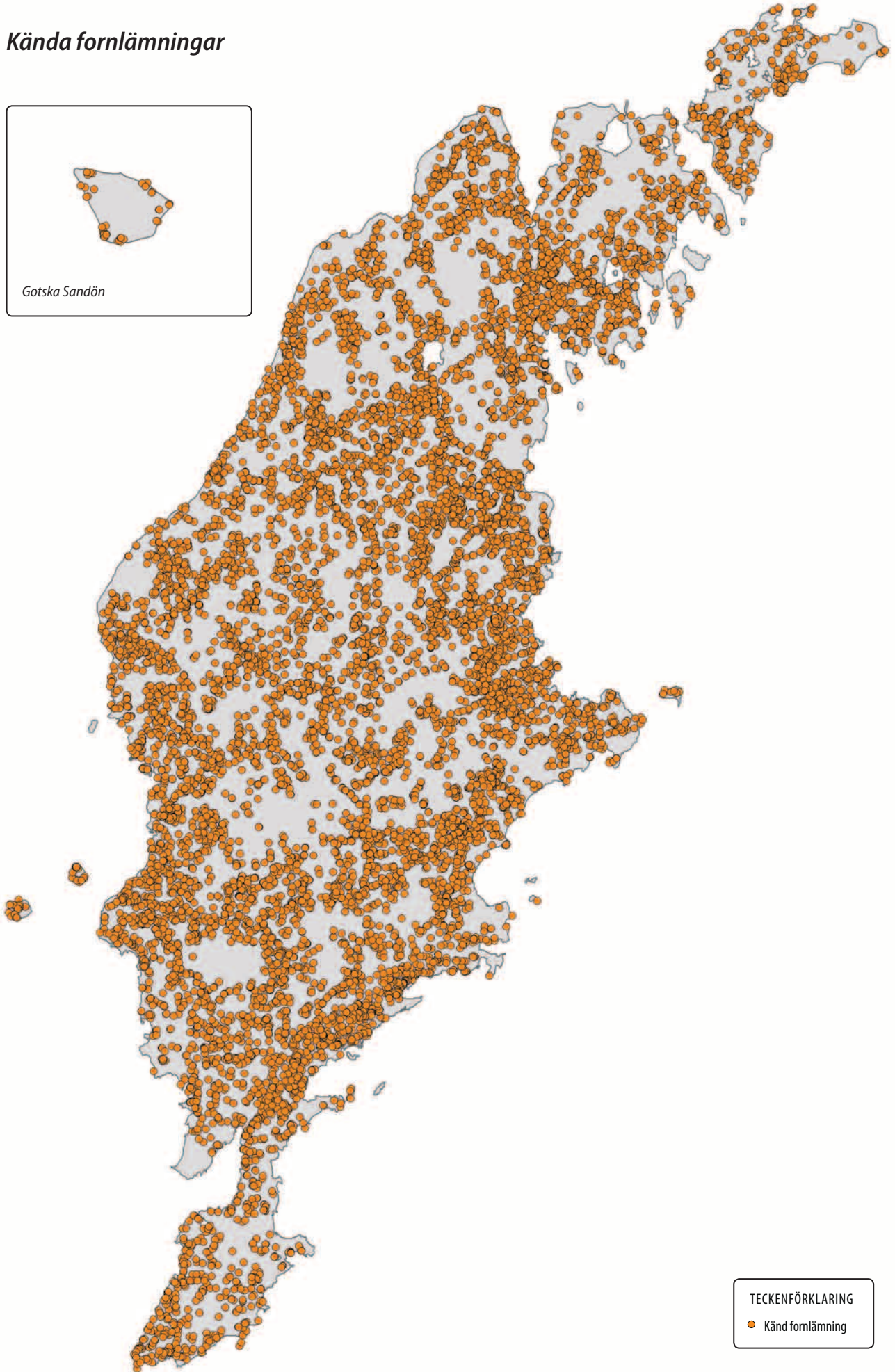
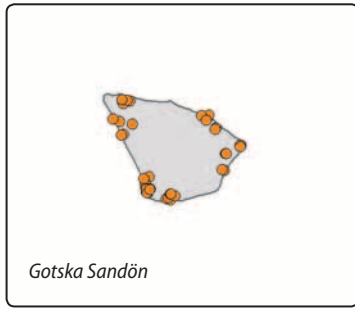
bebyggelse på den gotländska landsbygden samt kyrko- och kloster ruiner. Hela Visby innerstad är fast fornlämning enligt beslut av riksantikvarieämbetet.

Kalkstensindustrins miljöer

Konsten att bryta och bearbeta sten för olika ändamål har varit känd på Gotland under lång tid. Främst handlar det om kalk- och sandsten från den gotländska berggrunden. Detta har bl.a lämnat spår efter sig i form av bildstenar från 400-talet, kallmurskonstruktioner från före medeltid, ett stort antal kastaler, kyrkor, kloster, bostadshus, magasinsbyggnader m m från 1100- och 1200-talet, och kalkstenshus från 1700- och 1800-talet. I början av 1900-talet upphörde, med enstaka undantag, användandet av kalk- och sandsten som byggnadsmaterial på Gotland nästan helt.

Stenhanteringen på Gotland har även lämnat spår efter sig i form av platser för brytning och bearbetning av stenen, både från de tidiga skedena, men även från den senare mer industrialiserade perioden. Dessa platser och områden bildar idag värdefulla kulturmiljöer och utgör en viktig del av kulturlandskapet och det gotländska kulturarvet.

Kända fornlämningar

Russparken på Lojsta hajd

I Russparken på Lojsta hajd betar en flock av Sveriges enda kvarvarande inhemska hästras, gotlandsrusset. Gotlandsrusset är en vild hästras med anor långt tillbaka i förhistorisk tid, som från början rörde sig i flockar i de gotländska barrskogarna. Ända fram till 1930-talet, fångades de vilda russerna in och tåmjdes. När jordbruksreformer genomfördes på 1800-talet blev russens utrymme begränsat. Russen gjorde skada på skogen och åkermarken. Kring 1930 fanns bara 35 gotlandsruss kvar i vilt tillstånd. Hushållningssällskapet, privata markägare och hästägare lyckades dock rädda russerna.

I Russparken går idag ca 50 vuxna djur på skogsbete utomhus hela året. Under sommar, höst och vinter flyttas de till olika beteshagar. I slutet av juli sker den stora premieringen och de mest rastypiska hästarna belönas. I början på juni varje år släpps en hingst in till stona på Lojsta hajd. Det föds ca 35 föl om året i Russparken och de går tillsammans med stona hela sommaren och hösten. Nästan alla föl säljs sedan, medan några behålls för att bevara avelslinjen. Verksamheten i Russparken utgör en viktig insats i bevarandet av ett levande och genuint gotländskt kulturarv.

Det byggda kulturarvet

Det gotländska byggnadsbeståndet representerar alla tidsperioder från medeltid fram till idag. Världsarvsstaden Visby med sitt medeltida gatunät, packhus, kyrkoruiner och bebyggelse utgör exempel på 900 år av byggnadsverksamhet. Från medeltiden finns även 92 imponerande sockenkyrkor bevarade varav samtliga är utpekade som riksintresse. Rester av stenbrott visar spår av den oerhört intensiva byggperiod som avslutas vid 1300-talets slut. Åtskilliga gårdar härstammar från den här tiden och bebyggelsemönstret som då växte fram kan fortfarande skönjas i dagens landskap. Ålderdomligt levnadssätt går också att spåra i enstaka bevarade byggnader. Det finns 143 fiskelägen, varav elva är av riksintresse, och de har i flesta fall en kontinuitet från vikingatid och representerar den för Gotland mycket viktiga fiskerinäringen. Under 1800-talet utvecklas industrin och jordbruket betydligt. Från den perioden finns bl a stenindustrier, hamnanläggningar, kalkugnar, sågar och kvarnar bevarade.

Till jordbrukets behov uppfördes påkostade ekonomibyggnader och gårdarna moderniserades och byggdes till. Under 1900-talet förtätades gårdarna närmast kyrkan med egnahem. Randbebyggelse uppstod på gårdarnas utmarker invid skogsbryn. Bebyggelsen i de 15 tätorterna (Visby inkluderat) växte framförallt kring viktiga knutpunkter samt i anslutning till järnvägsnätet. Villabebyggelse, flerfamiljshus, stationshus, industrier, skolor, frikyrkor, bygdegårdar, affärshus och kontorsbyggnader tillkom.

Byggnadsminnena

En byggnadsminnesförklaring innebär att en kulturhistoriskt ”synnerligen märklig” byggnad ska bevaras för framtiden och ges

särskilda skyddsföreskrifter. Länsstyrelsen ansvarar för detta enligt lagen om kulturminnen. ”Synnerligen märklig” är ett ålderdomligt begrepp och skall tolkas som att byggnaden/miljön har ett högt värde i en nationell jämförelse. På Gotland finns 359 byggnadsminnen, varav 279 är belägna i Visby innerstad. Dessutom finns ett tiotal statliga byggnadsminnen, vilka är beslutade av regeringen. I dagligt tal brukar byggnadsminnena benämnas ”k-märkta” även om detta begrepp inte har en officiell betydelse. Större delen av byggnadsminnesförklaringarna har tillkommit under 1990-talet. I dagsläget finns tyvärr ingen utvärdering av om urvalet av byggnadsminnena är representativt för Gotlands värdefulla bebyggelse eller om den geografiska spridningen av denna bebyggelse avspeglas i fördelningen över ön.

Riksintressena för kulturmiljövård

De riksintressen för kulturmiljövården på Gotland som utpekats är sammanlagt 164 stycken, varav 31 är större än 10 kvadratkilometer. Den totala arealen uppgår till cirka 467 kvadratkilometer, d v s drygt 15 procent av Gotlands totala areal. Klassningen som riksintresse innebär inte att miljön är säkerställd. För det krävs detaljplan eller områdesbestämmelser som reglerar bygglovsplikt och rivningslovsplikt, samt vid behov områdesbestämmelser. De allra flesta områdena ligger utanför detaljplanlagt område och har därmed endast ett mycket vagt formellt skydd genom miljöbalken.

Riksantikvarieämbetet har senast i ett beslut den 18 augusti 1997 angivit reviderade värdetexter för de riksintressen som redovisades 1987. I översiktsplanen Vision Gotland 2010 antagen av kommunfullmäktige 1995 angavs att man avsåg skydda dessa områden mot åtgärder som påtagligt kan skada de riksintressanta värdena. Kommunen avsåg vidare att fördjupa översiktsplanen i enlighet med de uppställda målen och föreslagna strategierna. Kommunen skulle närmare redovisa skyddet för riksintressena i kulturminnesvården. Detta skulle ske bland annat i arbetet med rekommendationer för prövning av bygglov utanför planlagda områden. Kommunfullmäktige beslutade 1996 om riktlinjer för bygglovsprövning, varvid bland annat angavs att förslag till kulturminnesvårdsprogram från 1982 skulle användas i avvaktan på ett nytt kulturmiljöprogram för Gotland.

En översyn av de områden som är utpekade som riksintressen för kulturmiljövården har initierats av länsstyrelsen. Den syftar till att tydliggöra kulturvärdena och ge förutsättningar för utveckling och bevarande inom dessa områden.

Följande områden är av riksintresse för sina kulturvården:

- 95 medeltidskyrkor och kyrkoruiner med omgivning
- 11 fiskelägen
- Visby innerstad
- 56 kulturmiljöer av olika slag från industrimiljöer till kulturlandskap

Vilken kunskap har vi idag?

Några av de översiktliga inventeringar och kunskapsunderlag som finns tillgängliga på Stadsarkitektkontoret beskrivs nedan. Det kan konstateras att de är av äldre datum och att synsättet på kulturvärdena har förändrats under tiden. Materialet är omfattande, men bedöms till stora delar vara bristfälligt och delvis inaktuellt. Inventeringar av kommunens yngre bebyggelsemiljöer saknas helt. Befintligt underlag utgör dock en god utgångspunkt för att skapa ett modernt kulturmiljöprogram.

I förslaget till *Kulturminnesvårdsprogram för Gotlands län* del 1:1 och 1:2, framtaget av länsstyrelsen 1982, beskrivs och värderas det gotländska kulturarvet. Urvalet redovisas periodvis från fornlämningar daterade 8 000 f kr till bebyggelsemiljöer, gårdsmiljöer och enstaka hus fram till 1945. Den innehåller kulturhistoriska särskilt värdefulla kulturlandskap, fiskelägen, kvarnmiljöer, stenindustrimiljöer, broar, försvarsanläggningar och bebyggelse.

Materialet antogs som underlag för bygglovsprövningen av kommunfullmäktige 1996 – det har dock aldrig formellt antagits som planeringsunderlag. Det är i nuläget tveksamt om detta material fortfarande är aktuellt och det konstaterades redan 1982 att det krävs ytterligare kunskap för att kunna göra rätt urval av kulturhistoriskt värdefulla miljöer och objekt. Länsstyrelsen har i andra sammanhang pekat ut områden av högt kulturhistoriskt värde som inte återfinns i Kulturminnesvårdsprogrammet.

Översiktlig naturinventering, landskapsbild, framtagen av länsstyrelsen 1982, innehåller en noggrann redogörelse av de gotländska landskapstyperna som är mest värdefulla och mest typiskt gotländska. Den syftar till att skydda vissa områden från exploatering baserat på värdemotiv och störningskänslighet. Detta kunskapsunderlag har aldrig antagits av kommunen, trots att det innehåller värdefull information för bygglov- och planändring.

Handboken *Att bygga nytt och renovera på Gotland*, 1981, är utgiven av länsstyrelsen. Den innehåller riktlinjer för områden där hänsyn behöver tas till kulturmiljön vid nylokalisering och utformning av bebyggelse, liksom vid underhåll och om- och tillbyggnad. Den är ett värdefullt underlag både som information till allmänheten och som stöd för bygglovgivning.

I *Fiskelägesinventeringen* från 1973 listar länsstyrelsen de 143 fiskelägen som finns längs Gotlands kust. Den innehåller beskrivande texter, fotomaterial och kartor över samtliga områden, varav 43 har bedömts som särskilt värdefulla. Inventeringen är inte antagen, men utgör trots sin ålder ett värdefullt underlag i plan- och bygglovarbetet.